

Khalil Rza Uluturk and Uzbek literature

Obid Shofiev

Doctoral student of the Azerbaijan-Turkmenistan-Uzbekistan Literary Relations Department of the Nizami Ganjavi Institute of Literature of the ANAS, doctor of Philosophy in Philology. Uzbekistan.

E-mail: shofiyev@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5658-352X>

Abstract. Khalil Rza Uluturk is a great poet and scientist in the Azerbaijani literature and literary criticism, as well as is known as translator and researcher of the Uzbek literature. It is difficult to say a name of the second artist who translates Uzbek poetry as much as Khalil Rza into Azerbaijani. First of all, the great writer has studied the life and creativity of Maksud Sheikhzada in the context of Azerbaijan-Uzbek literary relations. His researches shows that he has been in Uzbekistan many times, and used original sources and has been friends with several Uzbek masters. Art of translating takes a special place in Khalil Rza's creativity. "The Window of the World" and "Turan Garland" prove that Khalil Rza Uluturk was a hardworking translator with his translations from Uzbek literature.

Keywords: Khalil Rza Uluturk, Maksud Sheikhzade, Azerbaijani literature, Uzbek poetry, translation.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.135>

To cite this article: Shofiev O. (2020) *Khalil Rza Uluturk and uzbek literature*. «Comparative Literary Studies», Issue I, pp. 226-232

Article history: Received – 14.06.2020; Accepted – 28.06.2020

Xalil Rizo Uluturk va O'zbek adabiyoti

Obid Shofiev

Ozərbaycan Milli Bilimlər Akademiyası Nizomiy Gəncəvi nomlu Adabiyot institutunun
“Ozərbaycan-Türkmənistan-O'zbekiston adabiyatı” şöbəsinin doktorantı, filologiya
boyunca fəlsəfə doktoru. Özbəkistan.

E-mail: shofiyev@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5658-352X>

Xullas. Xalil Rza Uluturkni Azərbaycan adabiyoti və adabiyotşünaslığında o'zbek adabiyotining tarjimoni və tədqiqatçisi sifatida tanışadı. Unga qədər o'zbek şe'riyatı nümunələrini Azərbaycan dilinə maromiga etkazib tərcümə qilən ikinci bir sən'atkəri nomini kəltirish əmri məhəldir. U Azərbaycan və o'zbek adabiyatı dairəsində böyük ədib Maqsum Şayxzadənin həyat və ijdəiy yə'lini ilk bəra kəng şəkildə tədqiq etdi. Məqələ və tədqiqatlarından mə'lum bə'ladiki, u kə'p mərətabə Ö'zbekistonda bə'lib, əsl mənbələrdən fəydələnən, bir qətar o'zbek ijdəikərləri bilən də'stlik münəsbətidə bə'lgən. Tərciməlik sən'əti şəir ijdəidə o'ziga xəs o'rin tətədi. “Qardəshlik gəlçəmbəri”, “Dünyə dərəzəsi” nomli tərcümə kitəbləri Xalil Rza Uluturkning zəhmətkəş və məhsuldə mütərcim əkanlığını təsdiqləb tərībdi.

Kəlit sə'zlər: Xalil Rizo Uluturk, Maqsum Şayxzadə, Azərbaycan adabiyoti, o'zbek şe'riyatı, tərcümə.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.135>

Məqələgə həvələ: Şofiyev O. (2020) Xalil Rizo Uluturk və o'zbek adabiyoti. "Qiyəsiy adabiyotşünəslək", №1, p. 226-232

Məqələ tərxi: Joylənən – 14.06.2020; Qəbul qilingən – 28.06.2020

Giriş / Introduction

Xalil Rza Uluturkni Azərbaycan adabiyoti və adabiyotşünaslığında o'zbek adabiyotining tarjimoni və tədqiqatçisi sifatida tanışadı. Unga qədər o'zbek şe'riyatı nümunələrini Azərbaycan dilinə maromiga etkazib tərcümə qilən ikinci bir sən'atkəri nomini kəltirish əmri məhəldir. U o'tğan əsrning 70-yıllarının əvvəlində bu səhəgə jiddiy kərişgən bə'ləsə-də, 60-yıllar mətbuətində bə'zi bir tərcümə nümunələrində dək kəlamiz. Maqsum Şayxzadənin Xalil Rza Uluturk tərciməsindəgi “Uyqu” (“Azərbaycan”, 1969, №10, 183-b.), “Qayın dərəxti”, “Fəqət bir istisno”, “Kəlajak səvəllərigə jəvəb” (“Azərbaycan”, 1970, №4, 112-114-b.), “Dəngiz əxloqi”, “Aks-sədə” (“Azərbaycan yəşləri”, 7 dekabr 1978) şe'rləri fikrimizni təsdiqləydi.

U ozarbayjon va o'zbek adabiy aloqalari doirasida buyuk adib Maqsud Shayxzodaning hayot va ijodiy yo'lini ilk bora keng shaklda tadqiq etdi. Maqola va tadqiqotlaridan ma'lum bo'ladiki, u ko'p marotaba O'zbekistonda bo'lib, asl manbalardan foydalangan, bir qator o'zbek ijodkorlari bilan do'stlik munosabatida bo'lgan. Olim bu yerda Maqsud Shayxzodaning oilasi bilan tanishib, uning shaxsiy arxivi bilan tanishish imkoniyatiga ega bo'ldi. O'z tadqiqotlari bilan Ozarbayjon adabiyotida o'zbek adabiyotining yorqin sahifasini ochdi desak aslo xato bo'lmaydi. Umuman olganda, uning ilmiy ishlari o'zbek adabiyotshunosligi uchun ham ahamiyatlidir.

Əsas hissə / Main Part

Xalil Rza Uluturk Maqsud Shayxzoda ijodini ozarbayjon tiliga tarjima qildi. U 1969-1985-yillarda "Maqsud Shayxzoda poeziyasi va ozarbayjon-o'zbek adabiy aloqalarining aktual muammolari" mavzuida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilib, filologiya fanlari doktori ilmiy darajasiga ega bo'ldi. Olim bu ishlari asosida 1978-yilda "Bilik" jamiyatida "Maqsud Shayxzoda" va 1980-yilda "Ilm" nashriyotida "Maqsud Shayxzodaning badiiy mahorati" nomli monografiyalarini nashr ettirdi. Ayni paytda, matbuot sahifalarida hisobsiz maqolalari, tarjimalari bilan muntazam ishtirok etib bordi. Asqarli Alizodaning "Milliy ideal mushohadasi" nomli asarida quyidagi satrlarga duch kelamiz: "U 1969-yildan boshlab shoirning (Maqsud Shayxzodaning – O.Sh.) umr yo'ldoshi Sakina xonim bilan aloqa bog'lab, shoirning arxivi, ijodiy laboratoriyasi bilan yaqindan tanishdi, bu orada o'zbek tilini ham mukammal o'rgandi".

Uning tadqiqotlaridan shuni bilib olish mumkinki, u o'n yildan ko'p muddatda Maqsud Shayxzoda ijodini o'rganish bilan mashg'ul bo'ldi. "San'at va iste'dodning g'alabasi", "San'atkor shuhratining siri", "Buyuk san'at xazinasi", "Xalq muhabbati", "Poezziya maydonining yolg'iz qahramoni", "Ikki xalq farzandi", "Madaniyat iftixori", "Poezziya – xalqning parisidir", "Qardosh xalqning ma'naviy boyligi", "Saida – xushbaxtlik demakdir" (M.Shayxzodaning singlisi Saida Shayxzodaga bag'ishlangan), "Ayub Shirinzoda" (Ayub Shirinzoda va M.Shayxzodaning do'stligi haqida), "Shoirning sevgilisi" (M.Shayxzodaning umr yo'ldoshi Sakina Shayxzoda haqida) va boshqa maqolalarida faqat Maqsud Shayxzodaning adabiy portreti va uning adabiy merosi tadqiq etilgan.

Xalil Rza Uluturkning "Men Sharqdan" yirik hajmli kitobida Boku, Moskva, Voronej, Rostov qamoqxonalarda kechirgan yillaridagi (26 yanvar 1990 – 22 oktyabr 1990) hayoti, iztiroblari, eng qiyin sharoitda, tahlakali zamonda ham o'z aqidalariga sodiq qolganligi, vatanparvarlik, mardonavorligi aks etgan sahifalarni o'qishimiz mumkin. Ayni paytda, bu to'plamdan turk dunyosi namoyandalari asarlaridan qilingan ayrim tarjimalar ham o'rin olgan. Bular orasida shoir, dramaturg, olim Maqsud Shayxzoda va buyuk bolqar shoiri Qaysin Quliev adabiy merosi qamrab olingani diqqatga sazovordir.

"Men Sharqdan" kitobidagi kirish maqolasi "San'atkor shuhratining siri"da olim Maqsud Shayxzodaning asarlariga yuksak baho beradi va o'z fikrlarini boy faktlar bilan dalillaydi. Mana bu satrlarni o'qisangiz bunga o'zingiz ham amin bo'lasiz: "Til o'rganishda Shayxzodaning ayrica bir mahorati bor edi. Rus, fors, tojik tillarini yaxshi bilar, arabchadan xabardor, ozarbayjon va o'zbek tillarida go'zal she'rlar yozar, umuman olganda, u butun turkiy tillarni bilardi. Asarlarini rus tiliga o'zi tarjima qilar edi. Qolaversa, u Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutida o'zbek adabiyoti tarixidan talabalarga saboq ham berardi. Shayxzoda Navoiy merosini tadqiq etishga

kirishdi. Uning “Hayrat-ul-abror” dostoniga oid tadqiqoti qimmatli ishlardan sanaladi. Bu bilan cheklanmagan Shayxzoda “Bilim” jamiyatining da’vati bilan o’zbek va rus tillarida ma’ruzalar o’qishga ham imkoniyat topadi. Bu kishida shu qadar gumanistlik, hayotga, ijodga ishtiyoq kishini lol qoldiradi. U yuksak qalb egasi edi. M.Shayxzoda, A.Qahhor va Oybek – bu uch buyuk siymo, uch do’stning qilgan ishlari, yaratgan betakror asarlari barchaga o’rnak namunasi bo’ldi”. Xalil Rza Uluturkning bu qaydlari atoqli o’zbek adabiyotshunosi, professor Hamid Sulaymonning xotiralari bilan hamohang bo’lib, har ikkisi ham adabiyot fidoyisining adabiy portretini gavdalandirib bergan.

Bu kirish maqoladan so’ng Shayxzodaning 41 she’ri va “Toshkentnoma” dostoni tarjimasini o’quvchilarga taqdim etadi. Bu she’rlar ilgari matbuot sahifalari va boshqa almanax, kitob sahifalari orqali kitobxonlar hukmiga havola etilgan. Olim ularni hammasini bir joyda jamlaydi. “Uyqu”, “Sohildagi o’ylar”, “G’afurga maktub”, “Har soniyada”, “Yodindadur”. “Ustoz Lohutiya”, “Ne rohatdir”, “Isyonkor insonning tabiati”, “Meni aka dedilar” “O’rtoq Navoiy”, “Xiyobon”, “Yo’q, men o’lmayman”, “Aks-sado”, “Suv hikoyati”, “Ilk sevgi”, “Soxta”, “Xorazmda qish bo’lmas”, “Xato”, “Bulbul”, “Binafsha”, “Tovushlar” va boshqa she’rlarni keltirib o’tish mumkin. Maqsud Shayxzoda “Navoiy” she’rida (1939) klassik o’zbek shoiri Navoiyning badiiy obrazini mahorat bilan gavdalandirgan bo’lib, uni Xalil Rza ham ozarbayjon tiliga san’atkorlik bilan tarjima qilgan.

“Toshkentnoma” lirik poemasi Shayxzodaning eng go’zal asarlaridan biridir. Uning 1073-yilda ozarbayjon tilida nashr qilingan ikki jildlik “Tanlangan asarlari”da bu asar Ozarbayjon xalq shoiri Narimon Hasanzodaning tarjimasida berilgan. Shoirni asarning ilk tarjimoni sifatida e’tirof etish joiz. Lekin bu lirik poema Xalil Rza tarjimasida o’zgacha bir tarovat kasb etadi. Tarjimon asarni erkin tarjima qilgan bo’lib, go’yo yangi bir asar yaratgandek taassurot qoldiradi. Asarning g’oyasi, ma’no va mazmuni saqlansa-da, bu erda Xalil Rza Uluturkning o’ziga xos uslubi, san’atkorligi namoyon bo’lgan. SHu nuqtayi-nazardan qaraganda, Xalil Rza Uluturk qalbiga yaqin asarni tarjima qiladi va unda o’zining poetik mahorati bilan o’ziga xos joziba baxsh etadi. Hatto Shayxzodaning eng yirik asarlari bo’lmish “Mirzo Ulug’bek” (tarjimon Nabi Xazri) va “Jaloliddin Manguberdi” (tarjimon E.Borchali) dramatik asarlarini Xalil Rza Uluturk o’ziga xos yo’lda, uslubda tarjima qilib, nashr ettiradi. Albatta, bu tarjimada asarni avvalgi tarjimalaridan farqli jihatlar seziladi. Unda Xalil Rzaning tarjimonlik mahorati to’la namoyon bo’lgan deyish mumkin. Filologiya fanlari nomzodi, shoir Abbos Abdulla Xalil Rza Uluturkning “Qardoshlik gulchambari” tarjima al’manaxining (kitobning mas’ul muharriri A.Abdulla) “So’z boshi”sida shunday fikrlarni keltiradi: “Xalil Rza asarlarni originaldan tarjima qiladi va tarjima qilayotgan shoirining ijodiy mahorati, uslubi, ustun va zaif jihatlarini o’rganadi, uning barcha asarlarini o’qib chiqadi, bu bilan cheklanmay o’sha xalqqning madaniyati, urf-odatlaridan ham xabardor bo’ladi. Bu tarjimonga badiiy asarning ruhini, g’oya va mazmunini, o’sha millatning mentalitetini ifodashga qo’l keladi. Uni Pushkinni ruschadan, Musa Jalilni tatarchadan, Maqsud Shayxzodani o’zbekchadan, Firdavsiyni forschadan originalda tarjima etishi faktiyoq ulkan tarjimonlik mahoratidan darak berib turibdi. U aksar tarjimalarida sarbast, ya’ni erkin tarjima ustunlik qiladi. Umuman, Xalil Rzaning ushbu kitobi bilan tanishar ekanmiz, unda turli xalqlarning eng buyuk ijodkorlarining sara asarlari tarjima qilinganiga guvoh bo’lamiz. Bu kitobda Pushkin ham, YUsof Bolasog’un ham, G’afur G’ulom ham bor. Muhimi, bu kitobda Xalil Rzaning shoirligi har qadamda seziladi. Ya’ni shoir Xalil Rza tarjimon Xalil Rzadan bir pog’ona yuksakda turibdi”.

Maqsud Shayxzodaning 70 yilligi u yashab ijod etgan O’zbekistonda keng tantanalar bilan nishonlandi. Yubiley arafasida asarlari nashr etildi, ilmiy anjumanlar tashkil etildi va h. Ozarbayjon

ziyolilari, ilm ahli, shoir, yozuvchilar Shayxzodaning bu yubileyiga katta tayyorgarlik ko'rdilar va shoirga ehtiromi yuksak ekanligini namoyon etdilar. Shoirning "Aks-sado" nomli kitobida uning eng go'zal she'r va poemalari jamlangan bo'lib, uni o'zbek tilidan ozarbayjon tiliga respublikaning eng taniqli shoirlari tarjima qildi. "Aks-sado" shoirning ijodiy biografiyasini aks ettirgani bilan tadqiqot uchun boy material bera oladi. Bu shoirning eng sara, go'zal she'rlari va dostonlari jamlangan yaxlit bir asardir. Qayd etish kerakki, avvalroq, ya'ni 1973-yilda Shayxzodaning she'rlar, poema va dramalaridan iborat "Tanlangan asarlari"ning ikki jildi ozarbayjon tilida nashr etilgan edi.

Xalil Rza 25 dan ortiq shoirning she'rlarini ozarbayjon tiliga o'girdi. "Aks-sado" kitobidagi M.Shayxzodaning "Baxshi", "Binafsha", "Bir zamonlar", "Mənim evlərim", "Kechir meni "yaxshi" de..." she'rlari va "Oqsoqol", "Uchinchi o'g'il" poemalari Xalil Rza tarjiasida Ozarbayjon kitobxonlariga taqdim etildi. 141 sahifalik bu kitobdagi she'rlarni I.Safarli, V.Rustamzoda, E.Borchali, M.Araz, M.Dilbazi, S.Almazov, I.SHukur. E.Ziyatay, F.Sohib, A.Zeynalli, M.Iskandarzoda, T.Bayram, S.Sarxanli, I.Tabdiq, Ag'asafo, B.Azaro'g'li kabi shoirlar tarjima qilgan.

Umuman olganda, tarjimalik san'ati shoir ijodida o'ziga xos o'rin tutadi. "Qardoshlik gulchambari", "Dunyo derazasi" nomli tarjima kitoblari Xalil Rza Uluturkning zahmatkash va mahsuldor mutarjim ekanligini tasdiqlab turibdi. Tarjima san'atining ilmiy-nazariy muammolaridan bahs etuvchi "SHoirlik va badiiy tarjima", "Badiiy tarjima badiiy kashfiyotdir", "Tarjima va badiiy til", "Poetik tarjimada shoirlik ilmining zarurati" va boshqa maqolalarida u tarjima san'atini chuqur egallagani yaqqol ko'rinadi. Yuqorida nolari qayd etilgan kitoblardan ma'lum bo'ladiki, Xalil Rza Uluturk dunyo adabiyotini chuqur o'rgangan va uning eng go'zal namunalarini tilimizga mahorat bilan o'giran.

U "Dunyo derazasi" kitobida yunon, ojar, bolqar, chex, olmon, yapon, fransuz, ingliz, italyan, afg'on, hind, jami 28 xalqning poeziya namunalarini o'girib, Ozarbayjon tarjima xazinasini yanada boyitdi. Bu kitobda ba'zi o'lkalardan poetik namunalar borki, bu o'lkalarning badiiy namunalari ilk marotaba Xalil Rza Uluturk tarjimasida o'quvchilar hukiga havola etilgani bilan ulkan ahamiyat kasb etadi. Bu kitobdan avval nashr etilgan "Qardoshlik gulchambari" almanaxida o'sha vaqtdagi SSSR xalqlarining poetik namunalari kiritilgan. Bu almanax 10 yildan so'ng "Turon gulchambari" nomi bilan yanada mukammal, to'liq shaklda nashr etildi. Kitobdagi asarlar turkiy tilli xalqlarning – o'zbek, qozoq, qirg'iz, qrim turklari, tatar; Qatron Tabriziy, Ganjaviy, Xoqoniy, Tusi, Sayib Tabriziy, Vazeh, Shahriyor, Beqdash, Rudakiy kabi klassik Ozarbayjon mutafakkirlarining (fors tilidan tarjima) asarlaridan iboratdir.

Natija / Conclusion

Xalil Rza Uluturkning turkiy tilli xalqlarning mushtarak adabiy merosi bo'lgan XI asrning yodgorligi "Qutadg'u bilik" dostoniga murojaati uning muhtasha obidamizga muhabbatidan, qolaversa, asarda ko'tarilgan muammolar, falsafa va siyosiy masalalarda yondashishda YUsof Bolasog'uniyning ilmiy va badiiy tafakkuridan hayratlanishi natijasidir desak yanglishmaymiz. Insonning ishq va ilm bilan bir butun holda yuksaklikka ko'targan holda sharh etgan, uning qudratini nazm ila qalamga olgan muallif fikrlari Xalil Rza Uluturk qalbida olovlangan turkchilikka muhabbati bilan uyg'undir. Bu asar odob, arkon, davlat, davlat birligi, inson qudrati va boshqa jihatlar haqidagi maktab, falsafa dunyosidir (bu borada monografiyaning ilk faslida batafsil yozilgan). Sakkokiyning "Ulug'bek madhi" asari esa gumanistik ruh bilan sug'orilgan, Maqsud

Shayxzodaning “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasi tarjima va tadqiq etarkan ularni tilimizga o‘girishga kuchli bir ehtiyoj sezadi. Bu ehtiyoj esa dunyoning eng buyuk astrologi, eng odil hukmdori Mirzo Ulug‘bek va uning saroyi shoiri Sakkokiy donoligiga muhabbatidan yaratilgandir (Almaz Ülvi ilə həmmüəllif).

Ədəbiyyat / References

1. Əlizadə Əsgərli. Milli ideal mücahidi. Bakı, “Elm”, 2005.
2. Xəlil Rza Ulutürk. Maqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı. Bakı, “Elm”, 1980.
3. Xəlil Rza Ulutürk. Maqsud Şeyxzadə. Bakı, “Bilik” cəmiyyəti, 1978.
4. Xəlil Rza Ulutürk. Mən Şərqəm. Bakı, “Elm”, 1994.
5. Xəlil Rza Ulutürk. Turan çələri. Bakı, “Qaff–Poliqraf”, 2005.
6. Almaz Ülvi. Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (*dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər*). Bakı, “Qartal”, 2008.
7. Almaz Ülvi. Xəlil Rza Ulutürk özbək ədəbiyyatının tədqiqatçısı və tərcüməçisi kimi. “Ədəbi əlaqələr. III topla”. Bakı, “Qartal”, 2008.

Xəlil Rza Ulutürk və özbək ədəbiyyatı

Obid Şofiyev

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələr şöbəsinin doktorantı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Özbəkistan.

E-mail: shofiyev@mail.ru

Annotasiya. Xəlil Rza Ulutürk Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığında böyük şair və alim olmaqla yanaşı, həm də özbək ədəbiyyatının tərcüməçisi və tədqiqatçısı kimi tanınır. Özbək poeziyasını Azərbaycan dilinə Xəlil Rza qədər çox tərcümə edən ikinci bir sənətkarın adını çəkmək çətindir. Əvvəlcə böyük yazıçı Maqsud Şeyxzadənin həyat və yaradıcılıq yolunu Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələri müstəvisində araşdırmışdır. Araşdırmaları onun dafələrlə Özbəkistanda olduğunu, orijinal mənbələrdən istifadə etdiyini və bir sıra özbək sənətkarları ilə dostluq etdiyini göstərir. Xəlil Rza yaradıcılığında tərcümə sənəti xüsusi yer tutur. “Dünyanın pəncərəsi” və “Turan çələri” Xəlil Rza Ulutürkün zəhmətkeş və məhsuldar bir tərcüməçi olması ilə yanaşı, onun özbək ədəbiyyatından etdiyi tərcümələrin siyahısını sübut edir.

Açar sözlər: Xəlil Rza Ulutürk, Maqsud Şeyxzadə, Azərbaycan şeiri, özbək poeziyası, tərcümə.

Халил Рза Улутурк и узбекская литература

Обид Шофьев

Докторант Азербайджано-Туркмено-Узбекского отдела литературных отношений Института литературы имени Низами Гянджеви НАНА, доктор философских наук по филологии. Узбекистан.

E-mail: shofiyev@mail.ru

Резюме. В азербайджанской литературе и литературоведении знаменитый поэт и учёный Халил Рза Улутурк известен и как исследователь и переводчик узбекской литературы. Трудно назвать переводчика, сделавшего более переводов узбекской поэзии на азербайджанский язык, чем Халил Рза Улутурк. Вначале им были изучены жизнь и творчество известного писателя Магсуда Шейхзаде в сфере литературных связей Азербайджана и Узбекистана. Из его изысканий известно, что он неоднократно бывал в Узбекистане, использовал оригинальные литературные источники и дружил с рядом узбекских литераторов. В творчестве Халила Рзы переводческое искусство занимает особое место. Переведённые им на узбекский язык стихи «Окно в мир» и «Букет Турана», помимо подтверждения его как трудолюбивого и плодовитого переводчика, дополнили также список его переводов узбекской литературы.

Ключевые слова: Халил Рза Улутюрк, Максуд Шейхзаде, азербайджанская поэзия, узбекская поэзия, перевод.